

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

В'ячеслав Оліцький

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
ІЗ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ»

Суми – 2021

УДК.: 378.016:2–9(477)(072)

О–54

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (протокол № 10 від 29 березня 2021 р.)

Укладач:

В.О. Оліцький, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України
СумДПУ імені А.С. Макаренка

Рецензенти:

О.В. Вовк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України СумДПУ імені
А.С. Макаренка

О.В. Жуков, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін
СумДПУ імені А.С. Макаренка

Ієрей Павло Сушинський, магістр богослов'я, священник Свято-Воскресенського
кафедрального собору УПЦ (ПЦУ) м. Суми

О-54 Оліцький В. Методичні рекомендації щодо підготовки студентів до семінарських
занять із навчальної дисципліни «Історія церкви в Україні». Суми: ФОП Цьома С.П.,
2021. 56 с.

Методичні рекомендації допоможуть студентам підготуватися до семінарських
занять з навчальної дисципліни «Історія церкви в Україні». У виданні подаються
структура навчальної дисципліни, критерії оцінювання, розподіл балів по темах, плани
семінарських занять і самостійної роботи, рекомендована література з курсу.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	5
2. ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ.....	6
3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	9
4. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ.....	12
5. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	18
6. ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ.....	55

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історія церкви в Україні» входить до переліку обов'язкових компонентів освітньо-професійної програми.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Історія церкви в Україні» є ознайомлення студентів з історією становлення, поширення та еволюції церкви на українських землях, її роллю і місцем у духовній культурі, релігійному та суспільному житті українського народу.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Історія церкви в Україні» є аналіз суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів на різних етапах розвитку Української держави та її народу; особливостей державно-церковних відносин в різні історичні періоди; вивчення становлення та еволюції церкви в Україні, сучасних державно-церковних та міжцерковних відносин.

Основними **завданнями** навчальної дисципліни «Історія церкви в Україні» є засвоєння здобувачами вищої освіти хронології важливих історичних подій і явищ українського минулого пов'язаних з церковним життям в Україні; розкриття ролі видатних громадських та церковних діячів у релігійно-церковному житті; визначення причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей розвитку церкви в різних регіонах держави; простежити історію поширення в Україні православ'я, католицизму, греко-католицизму, протестантизму та їхніх міжконфесійних взаємовідносин; визначення відмінностей між ними, особливостей їхнього віровчення, культу та церковної організації; висвітлення сучасного стану діючих в Україні основних церков; набуття розуміння дискусійності тлумачення різних історичних подій, явищ і процесів.

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3,5	Бакалавр	Обов'язкова	
		Рік підготовки:	
		1-й	1-й
		Семестр	
		2-й	2-й
		Лекції	
		14 год.	2 год.
		Практичні, семінарські	
		26 год.	4 год.
		Лабораторні	
		Самостійна робота	
		48 год.	80 год.
		Консультації:	
		2 год.	2 год.
		Вид контролю: залік	
Загальна кількість годин – 90			

2. ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Критерії оцінювання результатів навчання

Шкала ECTS	Критерії оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти
A	Здобувач вищої освіти має системні, повні, систематичні, логічно пов'язані знання в обсязі, що відповідає робочій програмі дисципліни. Студент повинен розуміти суть парадигми кожної історичної епохи, місце в ній релігійних процесів, особливостей розвитку церкви в кожен історичний період, коло релігійних діячів, сутність їх ідей і внеску в розвиток церкви в Україні. Він повинен володіти категоріальним апаратом, навичками логічного доведення, мати власну позицію по суті поставлених питань, самостійно вирішувати поставлені завдання та аргументовано відстоювати власну позицію.
B	Здобувач вищої добре володіє матеріалом, що відповідає робочій програмі дисципліни, але допускає окремі неточності. Студент самостійно виправляє допущені помилки. Кількість помилок є незначною.
C	Здобувач вищої освіти в цілому володіючи матеріалом, допускає незначні неточності та окремі помилки. Студент пояснює основні поняття, володіє фактами та їх перебігом, робить на їх основі власні висновки та узагальнення. Помилки у відповідях не мають системного характеру.
D	Здобувач вищої освіти засвоїв основний теоретичний матеріал, передбачений робочою програмою. Розуміє основні поняття та факти, але допускає значну кількість неточностей та помилок, потребує навідних питань і не може самостійно побудувати логіку відповіді.
E	Здобувач вищої освіти має мінімальні знання передбачені робочою програмою дисципліни. Його відповіді мають суттєві недоліки, студент має прогалини у знаннях, потребує навідних питань і не може самостійно побудувати логіку відповіді. З труднощами може пояснити основні події та факти, суть основних проблем курсу.
FX	Студент може відтворити лише окремі фрагменти з курсу. Незважаючи на виконання програми навчальної дисципліни студент не брав активної участі на заняттях, його відповіді є переважно невірними та необґрунтованими. Відсутня цілісність розуміння матеріалу.
F	Здобувач вищої освіти повністю не виконав вимог робочої програми навчальної дисципліни. Його знання на підсумкових етапах навчання є фрагментарними. Студент не допущений до здачі екзамену.

Розподіл балів

Поточний контроль											Разом	Сума	
РОЗДІЛ 1					РОЗДІЛ 2								
Т 1	Т 2	Т 3	Т 4	Т 5	Т 6	Т 7	Т 8	Т 9	Т 10	Т 11		65	100
Поточний контроль													
5	5	5	5	10	10	5	5	5	5	5			
Контроль самостійної роботи											35		
3	3	3	3	4	4	3	3	3	3	3			

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
		для екзамену, заліку, курсового проекту (роботи), практики
90 – 100	A	відмінно
82 – 89	B	добре
74 – 81	C	
64 – 73	D	задовільно
60 – 63	E	
35 – 59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
1 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Засоби діагностики результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання дисципліни «Історія церкви в Україні» можуть бути:

- усний контроль. Усний контроль здійснюється шляхом індивідуального і фронтального опитування. При індивідуальному опитуванні викладач ставить перед здобувачем вищої освіти декілька запитань, при фронтальному – серію логічно пов'язаних між собою питань перед усією аудиторією;

- письмовий контроль. Здійснюється за допомогою письмових робіт, які можуть бути короткочасними (15-20 хв.) і протягом усього заняття. Письмовий контроль відрізняється також глибиною діагностики (поверховий зріз чи ґрунтовний аналіз);

- тестовий контроль. Тести – спеціальні завдання, виконання (чи невиконання) яких вказує на наявність (або відсутність) у здобувача вищої освіти певних знань, умінь.

- підготовка доповідей, есе, презентацій. Передбачає виконання здобувачами вищої освіти різних форм завдань.

Особлива увага при опануванні змісту навчальної дисципліни приділяється запобіганню порушенню академічної доброчесності та забезпечення довіри до результатів освітнього процесу та освітньої діяльності, розумінню здобувачами вищої освіти значення академічної доброчесності та наслідків недотримання її постулатів.

3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Структура та обсяг навчальної дисципліни

Назви тем	Кількість годин									
	Денна форма					Заочна форма				
	Усього	у тому числі				Усього	у тому числі			
		Лекції	Практ.	Конс.	Самост.		Лекції	Практ.	Конс.	Самост.
Розділ 1. Розвиток церкви на українських землях (I–XVIII ст.)										
Тема 1.1 Історія та основи християнства	8	2	2		4	7				7
Тема 1.2 Початок поширення християнства на українських землях (I – сер. X ст.)	7	1	2		4	7				7
Тема 1.3 Православна церква Русі у кн. X–XII ст.	7	1	2		4	9		2		7
Тема 1.4 Еволюція християнства в Україні у XIII – першій половині XVII ст.	8	2	2		4	8				8
Тема 1.5 Церковне життя на українських землях у середині XVII–XVIII ст.	9		4		5	9		2		7
Розділ 2. Становище церкви в Україні у XIX–XXI ст.										
Тема 2.1 Українське православ'я у XIX – першій половині XX ст.	9		4		5	8				8
Тема 2.2 Церковне життя на українських землях у 1943–1990 рр.	8	2	2		4	8				8
Тема 2.3 Українська греко-католицька церква у XIX–XX ст.	8	2	2		4	7				7
Тема 2.4 Протестантизм на українських землях	9	2	2		5	7				7
Тема 2.5 Релігійне життя української діаспори	7		2		5	7				7
Тема 2.6 Церковне життя незалежної України	8	2	2		4	9	2			7
Усього годин	90	14	26	2	48	88	2	4	2	80

Теми лекційних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма	Заочна форма
1	Історія та основи християнства	2	
2	Початок поширення християнства на українських землях (I – сер. X ст.)	1	
3	Православна церква Русі у кн. X–XII ст.	1	
4	Еволюція християнства в Україні у XIII – першій половині XVII ст.	2	
5	Церковне життя на українських землях у 1943–1990 рр.	2	
6	Українська греко-католицька церква у XIX–XX ст.	2	
7	Протестантизм на українських землях	2	
8	Церковне життя незалежної України	2	2
Разом		14	2

Теми практичних (семінарських) занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма	Заочна форма
1	Історія та основи християнства	2	
2	Початок поширення християнства на українських землях (I – сер. X ст.)	2	
3	Православна церква Русі у кн. X–XII ст.	2	2
4	Еволюція християнства в Україні у XIII – першій половині XVII ст.	2	
5	Церковне життя на українських землях у середині XVII–XVIII ст.	4	2
6	Українське православ'я у XIX – першій половині XX ст.	4	
7	Церковне життя на українських землях у 1943–1990 рр.	2	
8	Українська греко-католицька церква у XIX–XX ст.	2	
9	Протестантизм на українських землях	2	
10	Релігійне життя української діаспори	2	
11	Церковне життя незалежної України	2	
Разом		26	4

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма	Заочна форма
1	Історія та основи християнства	4	7
2	Початок поширення християнства на українських землях (I – сер. X ст.)	4	7
3	Православна церква Русі у кн. X–XII ст.	4	7
4	Еволюція християнства в Україні у XIII – першій половині XVII ст.	4	8
5	Церковне життя на українських землях у середині XVII–XVIII ст.	5	7
6	Українське православ'я у XIX – першій половині XX ст.	5	8
7	Церковне життя на українських землях у 1943–1990 рр.	4	8
8	Українська греко-католицька церква у XIX–XX ст.	4	7
9	Протестантизм на українських землях	5	7
10	Релігійне життя української діаспори	5	7
11	Церковне життя незалежної України	4	7
Разом		48	80

4. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основні:

1. Васьків А.Ю. Історія Української греко-католицької церкви: Текст лекції. Львів, 1999.
2. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: В 4-х т. Нью-Йорк: С. Бавид-Брук; К., 1990.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. К., 1991.
4. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
5. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992.
6. Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
7. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
8. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018.
9. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
10. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994.
11. Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерки истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва: Три квадрата, 2009.
12. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. К.: «Поліс», 1996.
13. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: у 2 т. Т. 1–2. К., 1993.
14. Пашук А.І. Українська церква і незалежність України: Монографія. Львів, 2003.
15. Русская Православная Церковь 988–1988. М., 1988.
16. Стахів М. Христова Церква в Україні 988–1596. Львів, 1995.
17. Харьковщенко Є.А. Софійність Київського християнства. К., 1996.
18. Чубатий М. Українська Католицька Церква. Львів, 1992.

Додаткові:

1. Асмус В. Деяния Вселенских соборов. СПб, 2016.
2. Бабенко Л. Технологія боротьби з Церквою (1920 – початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 248–302.
3. Багалій Д.І. Історія Слободської України / передм. та ком. В.Л. Маслійчук; упорядн. О.О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019.
4. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2. С. 7 – 18.
5. Беглов А.Л. Русская православная церковь. XX век. М.: Издательство Сретенского монастыря, 2008.

6. Биков О. Особливості правового регулювання свободи віросповідання на території України від 40-х до 80-х років ХХ століття. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 3. С. 91–95.
7. Біблія. Книги Священного Письма Старого та Нового Завіту.
8. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х –середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019.
9. Бондарчук П. Релігійне життя населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років): історіографія проблеми. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. № 22. С. 25–70.
10. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. 1993. Вип. I. С. 123–164.
11. Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. К.: Дух і літера, 2018.
12. Бубнюк В. Зовнішня діяльність російського Святійшого Синоду в кінці ХІХ – поч. ХХ століття. Електронний ресурс. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/istoriia/192-book192>
13. Васьків А.Ю. Історія Української греко-католицької церкви: Текст лекції. Львів, 1999.
14. Висовець О. Релігійна ситуація в Україні (кінець ХVІ – початок ХVІІ ст.). Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 41. С. 63–68.
15. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944). Полтава, 1997.
16. Говорун К. Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву / пер. з англ. О. Панич. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019.
17. Говорун К. Риштовання Церкви: вбік постструктуральної еклезіології / пер. з англ. О. Панич. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019.
18. Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
19. Головка О.Б. Поширення християнства у слов'ян східної Європи і формування християнської церковної організації на Русі (VIII–XI ст.). URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Poshyrennia_khrystyianstva_u_slovian_Skhidnoi_Yevropy_i_formuvannia_khrystyianskoi_tserkovnoi_orhani.pdf
20. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. М., 1900–1911.
21. Грицина О. Етапи становлення державно-церковних відносин у незалежній Україні (1991-2011 роки). *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 5 (55). С. 320–333.
22. Гурська Л.І. Релігієзнавство. К.: «Центр учбової літератури», 2016.
23. Дудар В. Українська греко-католицька церква в Східній Галичині у 20–30-х роках ХХ століття. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. 2014. Вип. 34. С. 59–63.

24. Жупник В. Греко-католицька церква в період 1944–1953 рр. у висвітленні сучасної української історіографії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 600–608.
25. Зінченко О.В. Вселенське канонічне право першого тисячоліття і церковне право Київської Русі XI століття: порівняльний аналіз. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 55–64.
26. Зінько Ю.А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920–1930-ті рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2005. Вип. 31. С. 54–62.
27. Ігнатуша О.М. Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918 – 1930-ті рр.): від автономії до екзархату. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2006. Випуск 20. С. 198 – 207.
28. Ісіченко І. Загальна церковна історія. Акта. 2009.
29. Історико-канонічна декларація «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква». URL: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/viewpage.php?page_id=27
30. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Т-во "Знання", КОО, 1999.
31. Карпов П. Поширення протестантизму в Україні: основні етапи становлення. *Релігія та Соціум*. 2017. № 2 (26). С. 141–147.
32. Карташев А.В. Вселенские соборы. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/vselenskie-sobory/
33. Киридон А. Духовенство в радянській Україні 1920 – 1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. № 14. С. 310 – 328.
34. Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження: Монографія. К.: КМУ, 2007.
35. Киридон А.М. Томос про надання автокефалії Православній Церкві України: архітектоніка процесу. Уманська старовина. 2019. № 6.
36. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. К.: Кондор, 2004.
37. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
38. Котляр М. Ф. Християнізація слов'ян. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 429.*
39. Літопис руський за Іпатським списком / Ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. К.: Вид-во "Дніпро", 1989.
40. Лотоцький В. Поширення християнства у Північному Причорномор'ї та Криму в II – VIII ст. Електронний ресурс. URL: http://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/1_14.pdf
41. Лубський В. І. Історія релігій: підруч. К.: Центр учбової літератури, 2009.

42. Лубський В.І. Релігієзнавство: Підручник. К.: Вілбор, 1997.
43. Мацелюх М. Правове регулювання державно-церковних відносин за дарувальними грамотами галицько-волинських князів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Серія Право. Вип. 19. Т. 1. С. 76–78.
44. Нікітенко Н., Нікітенко М. Перші руські митрополити – будівничі київської православної держави. *Людина і світ*. 1996. №9. С.18–22.
45. Оліцький В.О. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки): монографія. Суми: Триторія, 2018.
46. Оліцький В. Особливості регулювання функціонування релігійних організацій в Україні. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні і світі: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих учених (м. Суми, 17 травня 2019 р.)*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. С. 131–134.
47. Оліцький В. Особливості церковного життя Слобожанщини. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 19 квітня 2019 р.)*. Суми: Сумський державний університет, 2019. С. 91–94.
48. Оліцький В. Становлення Української православної церкви Київського патріархату на Сумщині (перша половина 1990-х років). *Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей*. Випуск 7. Полтава: ПНУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 197–207.
49. Оліцький В.О. Зміни в політиці радянської держави щодо православних громад Сумщини у 1938–1945 рр. *Вісник аграрної історії*. 2015. Випуск 11–12. С. 98–102.
50. Оліцький В.О. Опір православного населення Сумщини антирелігійній політиці 1920–30-х рр.: форми, методи та наслідки. *Грані*. 2016. № 8. С. 197–204.
51. Пашук А.І. Українська церква і незалежність України: Монографія. Львів, 2003.
52. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України: Монографія. Ч. 1. Полтава, 1997.
53. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки. Полтава, 2004.
54. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України: Монографія. Ч.2. – Полтава, 2001.
55. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія. К.: Критика, 2006.
56. Поснов М. Э. История христианской Церкви. К., 1991.
57. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. М.: Республика, 1995.
58. Релігієзнавство: Навчальний посібник. / За ред. Мозгового Л.І., Бучми О.В. К.: Центр учбової літератури, 2008.
59. Рєзнік О.І. Православне духовенство як соціальний стан українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 293–304.

60. Ричка В.М. «И просвети ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). К.: Інститут історії України НАН України, 2013.
61. Робаертсон Р. Восточные христианские Церкви: Церковно-истор. справ.: Пер. с англ. СПб., 1999.
62. Рожков В. Очерки по истории Римо-католической Церкви. М., 1994.
63. Рощина Л.О., Романенко Н.М. Українська греко-католицька церква за кордоном (кін. XIX – кін. XX ст.). *Наука, релігія, суспільство*. 2008. № 3. С. 53–60.
64. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы / [ред. Я.Н. Щапов]. М.: Издательство Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996.
65. Саган О.Н., Здіорук С.І. Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конститування. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 48. С. 136–159.
66. Скочиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. № 4. С. 246–279.
67. Соколов С. История восточного и западного христианства (IV – XX века). М., 2007.
68. Стасюк І.М. Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі (1946–1989 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2014. № 784. С. 224–230.
69. Стахів М. Христова Церква в Україні 988–1596. Львів, 1995.
70. Субботін В. Передумови легалізації Греко-католицької церкви в УРУС на зламі 80–90-х років XX століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 643–652.
71. Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії / пер. з рос. Т. Кришталовської. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2019.
72. Тимошенко Л.В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич: Коло, 2004.
73. Тригуб П.М. Могилянська доба Київської митрополії. *Петро Могила - видатний український просвітителі і релігійний діяч XVII століття: доповіді і повідомлення науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Петра Могили*. Миколаїв: Видавничий центр МФ НаУКМА, 1997. С. 36–38.
74. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. 2003. Вип. IV. С. 67–84.
75. Уткін О.І. Релігійні центри та організації української діаспори в країнах Заходу. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 45–54.
76. Фарбей О. Джерела з історії християнства в Криму. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 48–57.
77. Фарбей О. Поширення християнства в Криму та виникнення перших єпархій. *Грецьке православ'я в Україні*. 2001. С. 47–51.
78. Флавий Иосиф Иудейские древности. Кн. 18, 20.
azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/iudeiskie_drevnosti

79. Форум 20. Двадцать лет религиозной свободы и активной миссии в постсоветском обществе. Итоги, проблемы, перспективы евангельских церквей. Материалы к дискуссиям / Редактор-составитель Михаил Черенков. К.: Дух и Литера, 2011.
80. Харишин М. В. Історія підпорядкування української православної церкви Московському патріархату. К.: Вентурі, 1995.
81. Харишин М.В. Богдан Хмельницький та Українська Православна церква (1648 – 1657 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 92–100; 1995. № 5. С. 57–66.
82. Харьковщенко Є.А. Софійність Київського християнства. К., 1996.
83. Химка І–П. Греко-католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772–1918. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. 1993. Вип. І. С. 77–103.
84. Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020.
85. Чубатий М. Українська Католицька Церква. Львів, 1992.
86. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси. Чернівці: Наші книги, 2016.
87. Щербяк Ю. Специфіка релігійно-церковного життя української діаспори на латиноамериканському континенті (друга половина XX ст.). URL: http://library.tneu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/%D0%A4%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%82%20%D0%95%D0%A3/%D0%9A%D0%94%D0%86%D0%94%D0%A3/%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%8F%D0%BA%20%D0%AE.%D0%90/specnavch.pdf
88. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т. 1. / гол. редкол. П.С. Сохань. К.: Наукова думка, 1990.
89. Яремчук, С.С. Стан та мережа релігійної динаміки незалежної України. *Грані*. 2016. № 19 (9). С. 52–59.
90. Яроцький П.Л. Римо-католицизм в Україні: стан, тенденції розвитку. *Університетські записки*. 2008. № 2 (26). С. 396–401.

5. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття № 1 (2 год.)

Тема: Історія та основи християнства

План

1. Витоки християнства
2. Поширення і організаційне оформлення християнства
3. Еволюція християнства

Рекомендована література

1. Асмус В. Деяния Вселенских соборов. СПб, 2016.
2. Біблія. Книги Священного Письма Старого та Нового Завіту.
3. Говорун К. Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву / пер. з англ. О. Панич. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019.
4. Говорун К. Риштовання Церкви: вб́ік постструктуральної еклезіології / пер. з англ. О. Панич. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019.
5. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
6. Гурська Л.І. Релігієзнавство. К.: «Центр учбової літератури», 2016.
7. Ісіченко І. Загальна церковна історія. Акта. 2009.
8. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Т-во "Знання", КОО, 1999.
9. Карташев А.В. Вселенские соборы.
https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/vselenskie-sobory/
10. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. К.: Кондор, 2004.
11. Лубський В. І. Історія релігій: підруч. К.: Центр учбової літератури, 2009.
12. Лубський В.І. Релігієзнавство: Підручник. К.: Вілбор, 1997.
13. Релігієзнавство: Навчальний посібник. / За ред. Мозгового Л. І., Бучми О. В. К.: Центр учбової літератури, 2008.
14. Соколов С. История восточного и западного христианства (IV – XX века). М., 2007.
15. Флавий Иосиф Иудейские древности. Кн. 18, 20.
azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/iudeiskie_drevnosti

Методичні рекомендації

Готуючись до *першого* запитання, варто звернути увагу на передумови виникнення християнства, охарактеризувати релігію Юдеї та місце в ній Єрусалимського храму. Особливу увагу варто звернути на характеристику старозавітних пророків та їх месіанські передбачення, діяльність фарисеїв, показавши, яку частку цих ідей було запозичено у християнство.

Характеризуючи зародження християнства, варто зосередитися на описі земного життя Ісуса Христа, як основоположника даної релігії. Особливу увагу необхідно звернути на його проповідницьку діяльність, набір учеників та настанови, які він їм

залишив після свого воскресіння. Описуючи основи християнської ідеї, варто визначити як їх бачив Ісус Христос у своїй проповідницькій діяльності, звернути увагу на притчі, як засіб проповідування та донесення ідей.

Проаналізуйте джерела виникнення християнства: Євангеліє та Флавій Йосиф Іудейские древности. Кн. 18.

Готуючись до **другого** запитання охарактеризуйте етапи становлення Церкви. I етап варто згадати лише побіжно, адже про нього мова має йти у пешому питання, зосередьтеся та II етапі (30–313 р. н.е.) – створення єпископальної Церкви та III етапі – Етапі Вселенських соборів (325–1054). Розповідаючи про перший етап, зверніть увагу на те, як описано його початок у Євангелії (оповідь про вознесіння), про розподіл місць проповідування. Зверніть увагу на діяльність перших християнських громад – еклесій, місце проповідників у них та те, яке вони займали становище і якими функціями були наділені. Слід звернути увагу на зародження євхаристії, охарактеризувавши давню агапе. Проаналізуйте зародження та трансформацію церковного кліру (дияконів, пресвітерів, єпископів, митрополитів). Визначте умови в яких функціонували перші християнські громади та ставлення до них держави. Зверніть увагу на зміну ставлення Римської імперії до християн, як ключовий момент візьміть до уваги «Міланський едикт» 313 р., висвітліть причини його прийняття та наслідки.

Охарактеризуйте діяльність Вселенських соборів, визначивши їхнє місце у трансформації церкви, зверніть увагу на формування церковного канонічного права, становлення давніх патріархатів, прийняття символу віри, відборі канонічних Євангелій, зародження Константинопольського патріархату та його місце серед християнських церков, зародження інституту римських пап.

Проаналізуйте джерела з історії даного періоду: Діяння апостолів, Флавій Йосиф Іудейские древности. Кн. 20, рішення Вселенських соборів.

Готуючись до **третього** запитання, варто визначити становище та вплив римських пап та константинопольських патріархів на поч. XI ст., охарактеризувати «велику схизму» та становлення православ'я і католицизму. Зверніть увагу на відмінності місця папи та патріархів у католицькій та православних церквах, організацію цих церков. Охарактеризуйте особливості православного віровчення, таїнства, структуру та поділ духовенства і його ієрархію. Зверніть увагу на догматичні розбіжності між православ'ям та католицизмом.

Розглядаючи еволюцію християнства, зверніть увагу на зародження протестантизму, визначте причини його виникнення та ставлення до нього різних прошарків суспільства і влади. Зверніть увагу на ідеї Мартіна Лютера та Жана Кальвіна, охарактеризуйте «95 тез Мартіна Лютера», політико-правове вчення Жана Кальвіна. Охарактеризуйте основні принципи протестантизму та визначте його відмінні риси від католицизму.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Історія походження Біблії та канонізації її книг. Структура Біблія.
3. Структурні елементи християнського культу (система християнської обрядовості: основні форми богослужіння, обряди, таїнства та ритуали, культи поклоніння, церковна атрибутика, свята в системі християнського культу).
4. Історичні передумови розколу християнства на католицизм і православ'я. «Схизма Михайла Керуларія». Причини та наслідки великої схизми.

Семінарське заняття № 2 (2 год.)

Тема: Початок поширення християнства на українських землях

План

1. Апостольська проповідь Андрія Первозванного
2. Поширення християнства у Криму та Північному Причорномор'ї
3. Поширення християнства серед слов'ян
4. Місія Кирила та Мефодія
5. Поширення християнства на Русі у середині IX – середині X ст.

Рекомендована література

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. К., 1991.
2. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
3. Головко О.Б. Поширення християнства у слов'ян східної Європи і формування християнської церковної організації на Русі (VIII–XI ст.). URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Poshyrennia_khrystyianstva_u_slovian_Skhidnoi_Yevropy_i_formuvannia_khrystyianskoi_tserkovnoi_orhani.pdf
4. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
5. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Т-во "Знання", КОО, 1999.
6. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018.
7. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
8. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
9. Котляр М. Ф. Християнізація слов'ян. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 429.
10. Літопис руський за Іпатським списком / Ред. кол.: О.Т. Гончар, Ю.П. Дяченко, М.Г. Жулинський, В.І. Кречотень, О.В. Мишанич, Ю.М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т.І. Сергійчук, П.П. Толочко, В.О. Шевчук. К.: Вид-во «Дніпро», 1989.
11. Лотоцький В. Поширення християнства у Північному Причорномор'ї та Криму в II–VIII ст. Електронний ресурс. http://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/1_14.pdf
12. Лубський В. І. Історія релігій: підруч. К.: Центр учбової літератури, 2009.
13. Стахів М. Христова Церква в Україні 988–1596. Львів, 1995.
14. Фарбей О. Джерела з історії християнства в Криму. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 48–57.
15. Фарбей О. Поширення християнства в Криму та виникнення перших єпархій. *Грецьке православ'я в Україні*. 2001. С. 47–51.
16. Харьковщенко Є.А. Софійність Київського християнства. К., 1996.

Методичні рекомендації

Готуючись до **першого** запитання необхідно охарактеризувати проповідь апостолів та звернути увагу хто з апостолів на яких територіях проповідував. Ознайомтеся із життям та діяльністю апостола Андрія Первозваного. Зверніть увагу, коли та за яких суспільно-політичних умов зародилися розповіді про апостольське служіння Андрія Первозваного на території Візантії. Зверніть увагу на повідомлення Євсевія Памфіла, монаха Епіфанія. Проаналізуйте розповіді про діяльність апостола на території Скіфії. Зверніть увагу на те, коли з'являються розповіді про його діяльність на українських землях та визначте місце даних історій в українській духовній традиції, її використання для відстоювання православ'я на Соборі 1621 р., митрополитом Сильвестром Косовим у 1654 р. тощо. Проаналізуйте відомості про апостольську місію на землях Русі у Літописі руському. Яке місце займає ця оповідь у сучасній українській релігійній парадигмі?

Готуючись до **другого** запитання визначте, чому саме на території Криму та Північного Причорномор'я християнство поширюється раніше, ніж на решти території сучасної України. Зверніть увагу на проповідь християнства в Херсонесі папою Климентом в кн. I ст., проповідником Василем та його послідовниками в IV ст., зверніть увагу на ставлення місцевого населення до їхньої діяльності. Необхідно розповісти на поширення християнства в Боспорському царстві, провінції Мезії, серед готів та існування Готської єпархії в Криму. Зверніть увагу на існування в часи раннього християнства єпархій на території сучасної південної України та автокефалію Херсонеської і Скитської єпархій, участь архієреїв давніх єпархій території сучасної України у роботі вселенських Соборів.

Готуючись до **третього** запитання проаналізуйте шляхи проникнення християнства у слов'янські держави. Визначте які на вашу думку, фактори сприяли прийняттю цієї релігії. При підготовці до відповіді на це питання не зачіпайте Русь, зосередьтеся на християнізації Балканського півострова. Зверніть увагу на те, якими церквами, методами проводилося хрещення даного регіону, які прошарки суспільства першими приймали християнство, подумайте чому.

Готуючись до **четвертого** запитання, в першу чергу, спробуйте з'ясувати, яку роль мала місія св. Кирила та Мефодія в християнізації Русі. Опишіть віхи їх життя та діяльності. Зверніть увагу на місію 860 р. св. Кирила до Хозарії та його перебування в Криму. Особливу увагу варто приділити впорядкуванню слов'янської абетки св. Кирилом, та перекладу богослужбової літератури на слов'янську мову. Проаналізуйте церковно-слов'янську абетку та з'ясуйте з якою метою вона була створена.

Готуючись до **п'ятого** запитання, зверніть увагу на контакти русичів із християнами та Візантією і поширенням християнства на Русі. Спираючись на «Повість минулих літ» опишіть хрещення Аскольда та Діра, княгині Ольги, визначивши за яких умов воно відбувалося. На прикладі вбивства Олегом Аскольда та Діра проаналізуйте конфлікт між язичництвом та зародками християнства. З'ясуйте яким було становище перших християн на Русі у середині IX – середині X ст. Яким

було ставлення різних князів до цієї релігії. Зверніть увагу на існування у Києві християнської громади на початку – середині X ст. Визначте яке місце прийняття християнства відіграло у зовнішній політиці київських князів.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. «Слов'янська (хозарська, моравська) місія» Кирила і Мефодія, мефодіївське християнство в Галичині.
3. Християнство у політиці перших київських князів.

Семінарське заняття № 3 (2 год.)

Тема: Православна церква Русі у Х–ХІІ ст.

План

1. Історичні передумови та причини запровадження християнства, хрещення Русі.
2. Київська митрополія у кн. Х–ХІІ ст., перші київські митрополити.
3. Помісне право та соборноправність київського православ'я.
4. Монастирське та чернече життя Русі.
5. Розвиток храмового будівництва.

Рекомендована література

1. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: В 4-х т. Нью-Йорк: С. Бавид-Брук; К., 1990.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. К., 1991.
3. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
4. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992.
5. Зінченко О.В. Вселенське канонічне право першого тисячоліття і церковне право Київської Русі ХІ століття: порівняльний аналіз. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 2 (33). С. 55–64.
6. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
7. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
8. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018.
9. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
10. Літопис руський за Іпатським списком / Ред. кол.: О.Т. Гончар, Ю.П. Дяченко, М.Г. Жулинський, В.І. Крекотень, О.В. Мишанич, Ю.М. Мушкетик, В.В. Німчук, Т.І. Сергійчук, П.П. Толочко, В.О. Шевчук. К.: Вид-во «Дніпро», 1989.
11. Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерки истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва: Три квадрата, 2009.
12. Нікітенко Н., Нікітенко М. Перші руські митрополити – будівничі київської православної держави. *Людина і світ*. 1996. №9. С.18–22.
13. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: у 2 т. Т. 1–2. К., 1993.
14. Ричка В.М. «И просвети ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). К.: Інститут історії України НАН України, 2013.
15. Русская Православная Церковь 988–1988. М., 1988.
16. Стахів М. Христова Церква в Україні 988–1596. Львів, 1995.
17. Харьковщенко Є.А. Софійність Київського християнства. К., 1996.

Методичні рекомендації

Готуючись до **першого** запитання проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику Володимира Великого, зверніть увагу на те, які реформи він проводив і якою була загальна мета цих реформ. Зверніть увагу на першу релігійну реформу, з'ясувавши причини її провалу. Встановіть яке місце займало християнство у Візантії та Європі, які відносини намагався вибудувати Володимир Великий із цими регіонами, як у цьому йому могла посприяти релігійна реформа. Чи були в Русі обставини, які при виборі нової релігії склалися б на користь християнства? Встановіть якими були причини та обставини проведення другої релігійної реформи та вибору саме християнства візантійського зразка. Використовуйте для підготовки відповіді Повість минулих літ, проаналізуйте уривки про хрещення Русі, зверніть увагу на те, що літописець подає кілька історій про вибір нової релігії та саме хрещення Володимира, спробуйте дати відповідь чому? Проаналізуйте зв'язки Володимира Великого із Апостольським престолом. У цьому питанні також варто приділити увагу на хрещення киян та поширення християнства на Русі, методи поширення, початок храмового будівництва та зміни, які викликало запровадження християнства в різних сферах життя.

Готуючись до **другого** запитання проаналізуйте становлення Київської митрополії та її розвиток у кн. X–XII ст. Зверніть увагу на широке самоврядування київського митрополита та визначте в чому полягала влада Константинопольського патріарха. Встановіть ким та яким чином обиралися київські митрополити, хто їх висвячував, їхнє походження. Зверніть увагу на ієрархічне оформлення церкви на Русі. Особливу увагу варто приділити київським митрополитам руського походження – Іларіону та Климента Смолятича, за яких обставин та яким чином їх було поставлено на митрополичу кафедру. У цьому питанні також варто розглянути за які сфери життя, крім духовного, відповідала церква на Русі.

У **третьому** запитання розгляньте джерела, особливості формування та функціонування помісного права Русі. Проаналізуйте два зведення канонічного права, що використовувалися на Русі – номоканони патріархів Іоанна III Схоластика та Фотія Великого. Зверніть увагу на Устав Володимира Великого в основі якого лежить грамота про виділення десятини церкві Успіння Богородиці та Устав Ярослава Мудрого, який запроваджував грошові покарання. Дайте визначення соборноправності. Проаналізуйте собори різного рівня на Русі, визначте їхні повноваження, склад та зверніть увагу на їх участь в обранні архієреїв, вирішенні церковних проблем. У цьому питанні також варто розглянути систему богослужіння на Русі. Розгляньте систему забезпечення церкви та церковне судочинство.

Готуючись до **четвертого** запитання зверніть увагу на зародження чернечого життя та початки монастирського будівництва. Визначте місце св. Антонія та Феодосія Печерських у становленні монастирського життя. Проаналізуйте духовно-релігійну сферу буття чернецтва. Зверніть увагу на заснування Києво-Печерську лавру та інших монастирів. Проаналізуйте монастирський устав, який поширювався на Русі. Зверніть увагу на те, що монастирі були не лише місцем чернечих подвигів, але й

інтелектуальними, книгописними та науковими центрами. У цьому питанні розгляньте проблему формування і розвиток інтелектуальної і філософської думки русі та місце монастирів у цих процесах.

Готуючись до ***п'ятого*** запитання зверніть увагу на будівництво перших храмів Русі, розвиток та витоки церковного будівництва, визначте вплив візантійського стилю на храмове будівництво, іконописання, зародження фресок та мозаїки в руській культурі тощо. Характеризуйте не лише київські храми, але зверніть увагу на розвиток храмового будівництва в інших містах, зокрема у Чернігові. Встановіть з якого матеріалу переважно будували храми, формування місцевих архітектурних особливостей тощо.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Відмінності у запровадженні християнства на українських землях і на північних територіях Русі.
3. Преподобні Антоній та Феодосій Печерські.
4. Митрополит Іларіон.

Семінарське заняття № 4 (2 год.)

Тема: Еволюція християнства в Україні у XIII – першій половині XVII ст.

План

1. Церква в Галицько-Волинській державі
2. Становище православної церкви під час монгольської навали та в Золотій Орді
3. Перенесення митрополичого осідку київських митрополитів на Схід
4. Православна церква у Великому князівстві Литовському
5. Відокремлення Московської митрополії
6. Берестейська церковна унія та становлення уніатської митрополії

Рекомендована література

1. Висовець О. Релігійна ситуація в Україні (кінець XVI – початок XVII ст.). Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 41. С. 63–68.
2. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: В 4-х т. Нью-Йорк: С. Бавид-Брук; К., 1990.
3. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
4. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992.
5. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
6. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
7. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018.
8. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
9. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994.
10. Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерки истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва: Три квадрата, 2009.
11. Мацелюх М. Правове регулювання державно-церковних відносин за дарувальними грамотами галицько-волинських князів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Серія Право. Вип. 19. Т. 1. С. 76–78.
12. Русская Православная Церковь 988–1988. М., 1988.
13. Сковчиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. № 4. С. 246–279.
14. Соколов С. История восточного и западного христианства (IV – XX века). М., 2007.
15. Стахів М. Христова Церква в Україні 988–1596. Львів, 1995.
16. Тимошенко Л.В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич: Коло, 2004.
17. Харьковщенко Є.А. Софійність Київського християнства. К., 1996.
18. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси. Чернівці: Наші книги, 2016.

Методичні рекомендації

Готуючись до **першого** запитання зверніть увагу на формування та розвиток Галицько-Волинської держави як спадкоємиці Русі. Визначте місце дарувальних грамот галицько-волинських князів у державно-церковних відносинах. Визначте кого підтримував галицький єпископат у боротьбі Данила Романовича за престол та як це вплинуло на становище єпископату. Приділіть увагу розвитку церковного устрою в регіоні. Визначте роль князя Данила у висвяченні київським митрополитом Кирила та роль останнього в історії Київської митрополії зважаючи на його переміщення на Північ. Проаналізуйте роль створеної у 1303 р. Галицької митрополії в історії українського православ'я. З'ясуйте особливості її еклезіального, правового та суспільного статусу.

У **другому** запитанні визначте релігійну приналежність Золотої Орди та її ставлення до інших релігій на завойованих територіях. З'ясуйте як відносилися монголи до православних святинь та духовенства під час завоювання і після нього. Визначте особливості становища духовенства та церковних людей на землях, що увійшли до Золотої Орди, чи змінилися права Церкви. Зверніть увагу на місійну працю духовенства серед монголів. Визначте як змінилося становище православ'я після запровадження ханом Узбеком у 1312 р. ісламу державною релігією. При відповіді на це питання варто також звернути увагу на мученицьку смерть князів Михайла Всеволодовича у 1270 р. та Романа Ольговича у 1270 р., визначивши причини такої кончини.

Відповідь на **третє** запитання необхідно розпочати із виїзду у 1250 р. митрополита Кирила на Схід, з'ясувавши причини такого поступку. Спробуйте дати відповідь чому він обирає для митрополичого осідку саме Володимир-Заліський та які це матиме наслідки у майбутньому для Київської митрополії. Проаналізуйте спроби митрополита Максима позбавити Галицько-Волинську державу статусу спадкоємиці Русі, зверніть увагу в контексті даної проблеми на зближення митрополитів із володимирськими князями та становлення Володимирського князівства та в майбутньому Москви. Визначте позицію Вселенського патріарха, щодо таких дій київських митрополитів на прикладі відхилення кандидатури ігумена Геронтія та висвячення у 1308 р. митрополита Петра. Зверніть увагу на перенесення митрополичого осідку до Москви та титул митрополитів.

Готуючись до **четвертого** запитання зверніть увагу на умови входження території Київської митрополії до складу Великого князівства Литовського, яка частина українських земель виявилася у складі князівства та його релігію. Висвітліть за яких умов у 1354 р. було висвячено митрополита Литви і Волині Романа у 1354 р., які території були в його канонічній владі, якою була доля даної території після смерті митрополита. Необхідно висвітлити умови висвячення митрополита Кипріяна у 1375 р. та роль литовського князя в даній події. Проаналізуйте діяльність та реформи митрополита Кипріяна. З'ясуйте чому литовські князі домагалися від Вселенського патріарха висвячення окремих від Москви митрополитів для власної держави. Простежте зміну становища православних Великого князівства Литовського після

підписання Кревської унії 1385 р. Варто також висвітлити діяльність митрополита Григорія Цамблака.

У **п'ятому питанні** варто проаналізувати причини відокремлення Московської митрополії від Київської, обставини такої дії. Визначте місце московських князів у даному процесі, зверніть увагу зближення церковної та світської влади у князівстві. Висвітліть обґрунтування московськими митрополитами та князями акту відокремлення, для цього визначте умови Ферраро-флорентійської унії та реакцію на неї в Україні і Московському царстві. Зверніть увагу на зведення у 1448 р. на московську митрополичу кафедру митрополита Йону та канонічність такої дії, домовленості із литовськими князями про поширення його юрисдикції на Київську митрополію, висвячення митрополита Григорія на Київську митрополичу кафедру та остаточне відокремлення Московської митрополії.

Висвітлення **шостого питання** варто розпочати із висвітлення кризи православної церкви в Речі посполитій, розкривши її причини та суть, проаналізувавши релігійну політику польських королів. Зверніть увагу на функціонування православних братств, як прояв реформації на українських землях та їх конфлікт із православними ієрархами. Також варто звернути увагу на постійні візити східних патріархів до Московського царства та України і їхню роль у кризі православної церкви України. Проаналізуйте унійні проекти православних ієрархів України кінця XVI ст. звернувши увагу на ухвали соборів 1590 рр.: грамоту чотирьох єпископів Сигизмунду III 1590 р., собори у Бересті 1591, 1594 рр. Проаналізуйте позиції православних ієрархів напередодні собору 1596 р., зокрема Іпатія Потія, Михайла Рогози, Кирила Терлецького, Гедеона Балабана, а також князя Костянтина Василя Острозького. Особливу увагу зверніть на підписання у 1595 р. унії в Римі та Берестейські собори 1596 р. Користуючись документами (за книгою Л. Тимошенка Берестейська унія 1596 р.: Умови унії С. 152–159; Декларація Берестейської унії С. 160–162; Протестація Берестейського церковного собору проти унії С. 165–166) визначте умови унії та рішення антиунійного собору. У цьому питанні варто також коротко висвітлити реакцію православних парафіян та польської влади на унію і становлення уніатської церкви у кн. XVI – на початку XVII ст.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Спроби запровадження унії в XV ст. Діяльність митрополитів Ісидора та Григорія Болгарина.
3. Діяльність єзуїтів, католицька контрреформація, посилення експансії католицизму та підготовка запровадженн церковної унії в Україні у 1560–1590-х рр.

Семінарське заняття № 5–6 (4 год.)

Тема: Українська церква у XVII–XVIII ст.

План

1. Відновлення ієрархічного устрою Київської митрополії
2. Митрополит Петро Могила та його доба
3. Становище Православної церкви у Гетьманщині (1648–1684 рр.)
4. Підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Українське православ'я в складі Російської церкви (1686 – кн. XVIII ст.)
5. Православна церква на Запорозжі
6. Становище церкви на Слобожанщині у XVII–XVIII ст.
7. Становище церкви на Правобережжі у XVII–XVIII ст.

Рекомендована література

1. Багалій Д.І. Історія Слободської України / передм. та ком. В.Л. Маслійчук; упорядн. О.О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019.
2. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: В 4-х т. Нью-Йорк: С. Бавид-Брук; К., 1990.
3. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
4. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992.
5. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
6. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Т-во "Знання", КОО, 1999.
7. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
8. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018.
9. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
10. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
11. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994.
12. Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерки истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва: Три квадрата, 2009.
13. Оліцький В. Особливості церковного життя Слобожанщини. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 19 квітня 2019 р.)*. Суми: Сумський державний університет, 2019. С. 91–94.
14. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія. К.: Критика, 2006.

15. Резнік О.І. Православне духовенство як соціальний стан українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 293–304.
16. Русская Православная Церковь 988–1988. М., 1988.
17. Соколов С. История восточного и западного христианства (IV – XX века). М., 2007.
18. Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії / пер. з рос. Т. Кришталовської. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2019.
19. Харишин М. В. Історія підпорядкування української православної церкви Московському патріархату. К.: Вентурі, 1995.
20. Харишин М.В. Богдан Хмельницький та Українська Православна церква (1648–1657 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 92–100; 1995. № 5. С. 57–66.
21. Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020.
22. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т. 1. / гол. редкол. П.С. Сохань. К.: Наукова думка, 1990.

Методичні рекомендації

Відповідь на **перше запитання** розпочніть із аналізу становища православної церкви на українських землях після Берестейської церковної унії 1596 р. у цьому питанні варто наголосити на розвитку полемічної літератури, визначивши її місце в українській богословській думці та культурі в цілому. Зверніть увагу на полемічну діяльність Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького, Іпатія Потія, Захарії Копистенського. Визначаючи передумови відновлення православної ієрархії зверніть увагу і на розвиток братського руху в післяунійний період, зокрема діяльність Київського Богоявленського та Луцького Хрестовоздвиженського братств. Проаналізуйте візит патріарха Феофана в Україну у 1620 р. та визначте роль запорозьких козаків і особисто Петра Конашевича Сагайдачного. Опишіть поставлення перших православних єпископів у післяунійний період для Київської митрополії (1620 р.), зокрема: Ісаю Копинського, Йова Борецького, Мелетія Смотрицького, Єзекіїля Курцевича, Ісаакія Борисковича Паїсія Іполитовича тощо. Чи відбулося це поставлення відповідно до тогочасних звичаїв та законів Речі Посполитої? З'ясуйте яку роль у цьому процесі відіграло українське козацтво та особисто гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. У цьому питанні також важливо висвітлити діяльність київського митрополита Йова Борецького, до Собору Київської митрополії 1620-х рр. і їхні рішення.

Відповідь на **друге запитання** розпочніть із постриження Петра Могили у 1627 р. в архімандрити Києво-Печерської лаври та його обрання у 1632 р. і висвячення у 1633 р. київським митрополитом. Проаналізуйте «Статті для заспокоєння руського народу грецької віри» та визначте як вони вплинули на Православну церкву України могилянської доби. Дайте визначення терміну «могилянська доба». Аналізуючи її зверніть увагу на ідею автокефалії Української церкви Петра Могили. Зверніть увагу

на відносити Петра Могили із уніатами та засади управлінської політики митрополією. Приділіть увагу на реформи Петра Могили, зокрема розвиток шкільництва, заснування Києво-Могилянської колегії, богослужбову реформу, розвитку друкарської справи, відбудову храмів. Визначте значення літературної діяльності митрополита для життя Церкви, зокрема видання «Служебника» та «Катехизиса».

Третє запитання варто розглядати у контексті становлення та розвитку Гетьманщини. Проаналізуйте релігійне питання у вимогах Б. Хмельницького. Зверніть увагу, що гетьман після перших же перемог над польським військом: під Жовтими Водами та Корсунем у травня 1648 р., висуває перед Сеймом вимоги повернути колишні православні церкви їхнім власникам. Зверніть увагу на вимоги гетьмана про скасування унії та розгляньте як вони вирішувалися в українсько-польських мирних договорах. Проаналізуйте ставлення православних ієрархів до Б. Хмельницького, зокрема про що може свідчити зустріч під час урочистого входу до Києва в грудні 1648 р. З'ясуйте як регламентувалося становище Київської митрополії рішенням Переяславської ради та Березневими статтями 1654 р. Яким було ставлення київського митрополита Сильвестра Косова та українського духовенства до цих угод. Зверніть увагу на церковне питання в Гадяцькому договорі 1658 р. та ставлення до нього церковної ієрархії. Проаналізуйте зміни становища Київської митрополії викликані підписанням Переяславського договору 1659 р. Зверніть увагу на спроби гетьмана Івана Брюховецького підпорядкувати Київську митрополію московському патріарху та рішучий протест настоятелів київських монастирів проти таких дій.

Відповідь на **четверте запитання** розпочинайте реформ патріарха Никона у московському православ'ї та його розкол – старообрядництво. Проаналізуйте релігійне питання у промосковській політиці гетьмана Івана Самойловича. Зокрема зверніть увагу на посилення втручання Московської церкви у справи Київської митрополії. Цей аспект можна проаналізувати на прикладі обрання Варлаама Ясинського архімандритом Києво-Печерської лаври, адже він у супереч канонічному праву отримав відповідні грамоти не від Константинопольського, а від Московського патріарха. Опишіть обрання київським митрополитом Гедеона Святополк-Четвертинського та його поставлення на кафедру в Москві. Зверніть увагу на рішучий виступ українського духовенства та ієрархів проти таких неканонічних дій. Проаналізуйте посольства до константинопольського патріарха з проханням передати Київську митрополію московському патріарху 1684 р. та 1685 р. З'ясуйте як визначався статус Київської митрополії за грамотами константинопольського патріарха Діонісія IV. Зверніть увагу на ставлення до дій патріарха Діонісія IV з боку східних патріархів та Константинопольської церкви. У цьому питанні також розгляньте зміну статусу та становища Київської митрополії у складі Російської церкви у наступний період, втрату її автономії. Проаналізуйте діяльність богословських шкіл, зокрема Києво-Могилянської академії. Місце українських архієреїв та Києво-Могилянської академії у розвитку та реформуванні Російської церкви. Приділіть увагу церковній діяльності українських гетьманів після 1686 р., зокрема І. Мазепи та підтримку відносин із константинопольським та східними патріархами. Окремо зупиніться на церковні

реформі Петра I: ліквідації патріаршества та створення у 1721 р. для управління церквою Святійшого правлячого Синоду і Духовний регламент 1721 р. Зверніть увагу на секуляризацію церковної власності за Катерини II та закриття українських монастирів, заборону 1765 р. місцевим архієреям висвячувати архимандритів без дозволу Синоду та як наслідок, заселення українських монастирів російськими настоятелями, конфіскацію книг київського друку внаслідок указу 1768 р., указ Павла I 1800 р. про запровадження в Україні будівництва церков у московському синодальному стилі і наслідки таких рішень для українського православ'я та національного розвитку взагалі.

П'яте питання. Традиційно запорозьке козацтво вважається одним із найбільших захисників та поборників українського православ'я, Церква відігравала важливу роль на Запорозжі. Розглядаючи це питання зверніть увагу на особливості релігійності запорожців. Визначте зміну підпорядкування Запорозької церкви та її становище, призначення духовенства у Запорозьку Січ та Вольності Війська Запорозького. Опишіть відносини Запорозжя із Межигірським монастирем та його парафіяльність для першого. Зверніть увагу на зміну становища церкви за кошового Петра Калнишевського, вимоги до духовенства та його ротацію на Січі. Окремо зацентуйтеся на рішеннях Військової ради 1766 р. із церковних питань. Опишіть церковну благодійність запорозького козацтва та кошових і їхні відносини із східними патріархами, особливо у цьому контексті зупиніться на постаті Петра Калнишевського. Опишіть особливості процесу будівництва церков та внутрішньоцерковній організації Запорозжя. Окремо зверніть увагу на монастирі на землях Запорозжя.

Відповідь на **шосте питання** розпочніть із короткої характеристики заселення Слобожанщини. Зверніть увагу, що переселенці в цей регіон часто приходили цілими селами приносячи із собою усе необхідне для життя. Часто разом із переселенцями приходило духовенство яке приносило не лише церковну утварь та книги але і церковні традиції. Проаналізуйте церковну ієрархію в цьому регіоні, звернувши увагу на те, що Слобідська Україна у 1657–1667 р. разом із Білгородом входила до патріаршої області московського патріарха, а з утворенням 1667 р. Білгородської єпархії була включена до її складу. Проаналізуйте участь білгородських митрополитів у слобідсько-українських церковних справах та зверніть увагу у цьому контексті на заміну київських церковних звичаїв на московські, богослужбової літератури тощо. Визначте особливості улаштування церковних парафій Слобожанщини, храмового будівництва. Окрему увагу приділіть функціонуванню церковних братств, шпиталів, церковних шкіл. Зверніть увагу на заснування, функціонування та становище монастирів на Слобожанщині.

Розглядаючи **сьоме питання** проаналізуйте поширення унії на Правобережній Україні, релігійну політику Речі Посполитої у регіоні та визначте становище православних і їхнє відношення до унії. Проаналізуйте як змінилася релігійна ситуація після козацько-селянських повстань та національно-визвольної війни середини XVII ст. Зверніть увагу на відносини гетьмана Петра Дорошенка із київським митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським, який був його дорадником;

збереження Київською митрополією автономії у складі Константинопольського патріархату. Проаналізуйте релігійну складову у договорі 1669 р. із Туреччиною. Проаналізуйте вплив Андрусівського перемир'я, вічного миру на толерантизацію Речі Посполитої відносно православних. Опишіть ставлення Росії до релігійних конфесій Правобережжя: переслідування уніатів, католиків, - в ході перебування в регіоні під час Північної війни, Коліївщини. Зверніть увагу на погіршення відношення до православних з боку Речі Посполитої після вклячення Київської митрополії до складу Московського патріархату та обмеження прав православних. В цьому контексті проаналізуйте рішення Генеральної конфедерації 1732 р. Приділіть увагу зміні міжконфесійної політики Польщі на передодні поділів Речі Посполитої: «Кардинальні права» 1768 р. Проаналізуйте діяльність Чину святого Василя Великого (василіан) та Римо-католицької церкви.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до двох наукових статей (по одній на кожне заняття) за темою семінарського заняття.
2. Зв'язки українських гетьманів та кошових отаманів із Афоном і Єрусалимом.
3. Ужгородська церковна унія 1646 р. та уніатство в Закарпатті в XVII–XVIII ст.
4. Особливості храмобудування в Гетьманщині.
5. Особливості слобожанського храмобудування.
6. Місце українців у реформуванні Російської Православної Церкви XVIII ст.

Семінарське заняття № 7–8 (4 год.)

Тема: Українське православ'я у XIX – першій половині XX ст.

План

1. Українське православ'я під владою Російської Православної Церкви у XIX – на поч. XX ст.
2. Православна церква в роки української революції (1917–1921)
3. Проголошення автокефалії та діяльність УАПЦ (1921–1930)
4. Більшовицькі репресії 1920–1930-х рр. проти Церкви в Україні
5. Українські єпархії Польської Православної Церкви (1918–1941)
6. Відродження УАПЦ під час Другої світової війни
7. Автономна церква в Україні в роки Другої світової війни

Рекомендована література

1. Бабенко Л. Технологія боротьби з Церквою (1920 – початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 248–302.
2. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2. С. 7 – 18.
3. Беглов А.Л. Русская православная церковь. XX век. М.: Издательство Сретенского монастыря, 2008.
4. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х –середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019.
5. Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. К.: Дух і літера, 2018.
6. Бубнюк В. Зовнішня діяльність російського Святійшого Синоду в кінці XIX – поч. XX століття. Електронний ресурс. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/istoriia/192-book192>
7. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: В 4-х т. Нью-Йорк: С. Бавид-Брук; К., 1990.
8. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. К., 1991.
9. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944). Полтава, 1997.
10. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
11. Ігнатуша О.М. Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918 – 1930-ті рр.): від автономії до екзархату. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2006. Випуск 20. С. 198–207.
12. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
13. Історико-канонічна декларація «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква». URL: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/viewpage.php?page_id=27

14. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
15. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018.
16. Киридон А. Духовенство в радянській Україні 1920 – 1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. № 14. С. 310–328.
17. Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження: Монографія. К.: КМУ, 2007.
18. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
19. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
20. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994.
21. Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерки истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва: Три квадрата, 2009.
22. Оліцький В.О. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки): монографія. Суми: Триторія, 2018.
23. Оліцький В.О. Зміни в політиці радянської держави щодо православних громад Сумщини у 1938–1945 рр. *Вісник аграрної історії*. 2015. Випуск 11–12. С. 98–102.
24. Оліцький В.О. Опір православного населення Сумщини антирелігійній політиці 1920 – 30-х рр.: форми, методи та наслідки. *Грані*. 2016. № 8. С. 197–204.
25. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України: Монографія. Ч. 1. Полтава, 1997.
26. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004.
27. Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України: Монографія. Ч.2. – Полтава, 2001.
28. Русская Православная Церковь 988–1988. М., 1988
29. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы / [ред. Я.Н. Щапов]. М.: Издательство Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996.

Методичні рекомендації

У **першому** питанні необхідно висвітлити перебування українського православ'я під владою Російської церкви у ХІХ – на поч. ХХ ст. Перед розкриттям питання з'ясуйте суть та витоки російського панславізму і його місце у державному та церковному житті Російської імперії ХІХ ст. Проаналізуйте політичне становище українських земель. Зверніть увагу на те, що українська церква до цього часу втратила свою автономію, а тому її становище регламентують загальнодержавні документи та

розпорядження Українська церква фактично повністю була уніфікованою і перетворилася на складову Російської Православної Церкви. Проаналізуйте церковно-адміністративні зміни на Правобережжі у ХІХ ст. Опишіть процес уніфікації адміністративного та церковного устрою (зверніть увагу на кількість єпархій на території України) і утворення у повітах Духовних правлінь. Охарактеризуйте функції цього органу. Проаналізуйте функції єпархіальних архієреїв. Особливу увагу приділіть боротьбі російської влади із виявами української церковної національної самобутності (заборона використовувати національні традиції храмобудівництва, іконописання, витіснення української вимови церковнослов'янських слів із богослужіння, заборони читати проповіді українською мовою 1881 р. та хрестити дітей українськими іменами 1888 р.). Опишіть розвиток системи церковної освіти, реформування Києво-Могилянської академії та утворення Київської духовної семінарії та її функціонування. В контексті історії Київської духовної семінарії зверніть увагу на її видатних викладачів Інокентія Борисова, Якіма Олесницького, Макарія (Булгакова). Зверніть увагу на переклад Святого Письма українською мовою. У цьому питанні також варто проаналізувати особливості монастирського життя ХІХ ст. викликані реформами Петра І та Катерини ІІ та розвиток православного старчества. Проаналізуйте діяльність через призму протистояння «нестяжателів» та «йосифлян» діяльність старців Паїсія (Величковського), Тихона (Задонського), Серафима (Саровського) та Феофана (Затворника) і їхній внесок у розвиток православ'я та монастирського життя.

У **другому питанні** проаналізуйте церковне питання в політиці Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії. Охарактеризуйте функції та діяльність Департаменту духовних справ та Департаменту ісповідань. З'ясуйте ставлення Церкви в Україні до політичних змін та визначте. Проаналізуйте процес скликання, склад та діяльність Всеукраїнської Православної Церковної Ради та участь у ній ієрархів і духовенства РПЦ. Особливу увагу зверніть на діяльність Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р., його перебіг та рішення. Зверніть увагу на особистість та діяльність міністра ісповідань Олександра Лотоцького та Декрет Директорії Про автокефалію Української церкви і його наслідки. Проаналізуйте процес українізації церковного життя у 1919–1921 рр. та проголошення 5 травня 1920 р. зборами ВПЦР автокефалії Української церкви. У цьому питанні проаналізуйте репресії більшовиків проти духовенства в процесі реалізації політики червоного терору на захоплених ними територіях, зокрема вбивство митрополита Володимира (Богоявленського) 7 лютого 1918 р. У цьому питанні зверніть увагу також на діяльність Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 рр., участь у ньому представників України, відновлення патріаршества в РПЦ та рішення стосовно Православної церкви в Україні.

Готуючись до відповіді на **третє питання** зверніть увагу на суспільно-політичне життя в Україні, зокрема на те, що на початку грудня 1919 р. більшовики остаточно окупували Україну. Проаналізуйте політику більшовиків в Україні в цей період, зокрема поступки національним рухам та релігійне питання і формування міжконфесійних відносин. Зверніть увагу на те, що внаслідок негативного ставлення єпископів РПЦ до проголошення автокефалії 5 травня 1920 р. та відмови архієпископа

Парфенія (Левицького) очолити УАПЦ, численні українські парафії опинилися без канонічного керівництва, чиняться перешкоди їхньому служінню, переходу на українську мову богослужінь та налагодженню контактів із ВПЦР. Проаналізуйте перебіг та рішення Всеукраїнського Церковного Собору 1921 р., висвячення єпископату УАПЦ, зокрема перших ієрархів – Василя Липківського та Нестора Шараївського. Висвітліть діяльність митрополита Василя Липківського та його роль у розбудові церковного життя. Проаналізуйте розбудову УАПЦ та її місійне служіння, міжконфесійні відносини. Зверніть увагу на більшовицькі переслідування УАПЦ в 1920-х роках та її фактичну ліквідацію у 1930 р. Проаналізуйте умови скликання, перебіг та рішення Надзвичайного Собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р. Зверніть увагу, що номінально УАПЦ після цього продовжувала свою діяльність до 1937 р.

Відповідь на **четверте питання** варто розпочати із законодавчого обмеження релігійного життя в СРСР, зокрема декретів «Про землю» 1917 р., «Відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1918 р., закону «Про релігійні об'єднання» 1929 р., церковне питання у Конституціях 1924 р. та 1937 р. Висвітліть підготовку, реалізацію та наслідки кампанії з конфіскації церковних цінностей 1922 р., зокрема зверніть увагу, що вона дала початок новим репресіям проти духовенства за приховування церковних цінностей, здебільшого за надуманими обвинуваченнями. Зверніть увагу на позицію церков відносно даної кампанії та на те, що переважна більшість коштів за вилучене майно не пішла на допомогу голодуючим. Висвітліть міжконфесійну політику більшовиків у даний період, зверніть увагу на спроби розколоти церкву із середини, організацію та діяльність Живої церкви. Проаналізуйте репресії проти віруючих та духовенства, масові розстріли 1929–1930 рр. та 1937 р. Зверніть увагу на справу Спільки визволення України 1930 р. та масові розстріли діячів УАПЦ 1930 р. Висвітліть процеси та динаміку закриття церков. Зверніть увагу на радянську антицерковну пропаганду та діяльність «Союзу війовничих безвірників» і запровадження нових революційних свят замість церковних.

Розгляд **п'ятого питання** варто із проголошення Польської держави 1916 р. та включення до її складу українських територій, Варшавського договору 1920 р. та Ризького договору 1921 р., визначення українських територій в складі Польщі, їхньої конфесійності та з'ясування кількості православних єпархій, парафій та віруючих. Зверніть увагу, що Православна церква Польщі переважно поширювалася на етнічних українських землях, а її парафіянами були переважно українці. Проаналізуйте унормування правового статусу Православної церкви в Польщі, зокрема проект угоди прийнятий Першим архієрейським собором православного єпископату Польщі 1922 р. – «Конкордату» та «Тимчасові правила про відношення держави до Православної Церкви в Польщі». Проаналізуйте процес здобуття автокефалії Польської Православної Церкви та Томос 1924 р., особливо зверніть увагу на аргументи висловлені Вселенським патріархом при наданні автокефалії щодо невизнання передачі Київської митрополії Московському патріархатові у 1686 р. Висвітлюючи становлення та розвиток автокефальної ППЦ проаналізуйте діяльність українських

спільнот в складі ППЦ, українізацію церковного життя українських парафій ППЦ: Волинський з'їзд 1921 р., Синод ППЦ 3 вересня 1924 р., Український церковний з'їзд 1927 р. Приділіть увагу діяльності українських товариств та навчальних закладів при ППЦ: Товариство ім. митрополита Петра Могили, Крем'янецька духовна семінарія, Православний богословський відділ при Варшавському університеті, Український науковий інститут. Зверніть увагу на особи професорів Івана Огієнка, Олександра Лотоцького, Дмитра Дорошенка та їхню роль у розбудові церковного життя і розвитку науки, зокрема історії Церкви. Описуючи розвиток ППЦ не оминайте увагою і спроби дискримінації Православної Церкви в Польщі, зокрема висвітліть процеси ревіндикації, парцеляції, намагання полонізації церковного життя та їх наслідки для ППЦ. Проаналізуйте вплив німецької та радянської окупації Польщі на життя ППЦ у 1939–1941 рр.

Розгляд **шостого питання** варто релігійної політики в окупованій Третім Рейхом Україні, висвітлення відкриття закритих більшовиками храмів та особливостей релігійної політики в Рейхскомісаріаті Україна, Дистрикті Галичина, Трансїстрії та прифронтівій зоні. Розкрийте плани митрополита Діонісія щодо відродження церковного життя в Україні на канонічних засадах Томосу 1924 р. та реакцію на них окупаційної адміністрації. Висвітліть призначення архієпископа Полікарпа Сікорського тимчасовим адміністратором Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України, його діяльність щодо становлення та розбудови УАПЦ, висвячування нових архієреїв для утворення УАПЦ та організацію Собору українських єпископів. Визначте значення переїзду архієреїв до Києва у лютому 1942 р. Зверніть увагу на ухвалу Собору українських єпископів про можливість прийняття до кліру духовенства УАПЦ першої формації. Зверніть увагу на особистість нововисвяченого єпископа Мстислава (Скрипника), його візитах по Лівобережній Україні в 1942 р. та роль в ухвалі громад Полтавщини, Сумщини, Курщини, Білгородщини, Харківщини приєднатися до УАПЦ (нарада 27 липня 1942 р. в Харкові). Проаналізуйте налагодження церковного життя, відродження храмів та розбудову релігійної мережі УАПЦ. Опишіть процес ліквідації парафій УАПЦ після захоплення українських територій Червоною армією, долю архієреїв та духовенства які залишилися на цій території і еміграцію архієреїв та кліру УАПЦ з України у 1943–1944 рр.

При розгляді **сьомого питання** зосередьте увагу на підпорядкування РПЦ шести архієреїв на чолі із архієпископом Олексієм (Громадським), які перебували на території Рейхскомісаріату Україна. Проаналізуйте таємний собор РПЦ у Почаївській лаврі 18 серпня 1941 р. та його рішення і утворення Автономної Православної Церкви в Україні. Проаналізуйте ставлення духовенства АПЦУ до УАПЦ та відносини із окупаційною владою. Зверніть увагу на спробу об'єднання АПЦУ та УАПЦ в Помісну церкву, вжиту на зустрічі 8 жовтня 1942 р. в Почаєві. Опишіть релігійне життя парафій АПЦУ та її долю після звільнення України від нацистів.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до двох наукових статей (по одній на кожне заняття) за темою семінарського заняття.
2. Негативні наслідки для українського православ'я в синодальний період історії (XVII–XIX ст.).
3. Духовна освіта Православної церкви XIX ст.
4. Православна церква у революції 1905 р.
5. Томос про автокефалію польської Православної Церкви 1924 р. і українське православ'я.
6. Репресії проти православної церкви на Сумщині.

Семінарське заняття № 9 (2 год.)

Тема: Церковне життя на українських землях у 1943–1990 рр.

План

1. Відновлення РПЦ в СРСР та її діяльність в роки пізнього сталінізму
2. Церковна політика більшовиків в періоди «відлиги» та «кризи радянської системи»
3. Зміна державної політики щодо Церкви в період «перебудови»
4. Відновлення УАПЦ

Рекомендована література

1. Беглов А.Л. Русская православная церковь. XX век. М.: Издательство Сретенского монастыря, 2008.
2. Биков О. Особливості правового регулювання свободи віросповідання на території України від 40-х до 80-х років XX століття. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 3. С. 91–95.
3. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х –середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019.
4. Бондарчук П. Релігійне життя населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років): історіографія проблеми. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. № 22. С. 25–70.
5. Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. К.: Дух і літера, 2018.
6. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
7. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
8. Історико-канонічна декларація «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква». URL:
http://www.pravoslavyya.sumy.ua/viewpage.php?page_id=27
9. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
10. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018.
11. Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження: Монографія. К.: КМУ, 2007.
12. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
13. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
14. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994.
15. Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України: Монографія. Ч.2. – Полтава, 2001.

Методичні рекомендації

У **першому** питанні необхідно докладно розглянути та проаналізувати включення РПЦ до державно-політичного устрою СРСР. Проаналізуйте ставлення РПЦ та її ієрархів до німецько-радянської війни та визначте їхні позиції. Зверніть увагу на підтримку Рейху митрополитом Сергієм (Воскресенським) та підтримку СРСР митрополитом Сергієм (Страгородським). Розгляньте налагодження відносин між РПЦ та СРСР починаючи із середини 1941 р. Зверніть увагу на збір пожертв церквою для потреб фронту. Проаналізуйте зустріч митрополитів Сергія, Олексія і Миколая в ніч із 4 на 5 вересня 1943 р. на дачі Й. Сталіна та її рішення; Архієрейський Собор РПЦ 8 вересня 1943 р. та відновлення її діяльності. Визначте роль НКВС у проведенні Архієрейського Собору РПЦ 1943 р. Спробуйте визначити яке місце відіграла нацистська церковна політика на окупованих територіях у налагодженні відносин між більшовиками та Церквою. Зверніть увагу на створення органу для контролю над релігійним життям – «Ради у справах РПЦ» та її функції. Проаналізуйте процес відродження релігійного життя в СРСР у 1943–1953 рр. та перетворення РПЦ на єдину православну церкву в СРСР, кампанії по винищенню Церков, що діяли на окупованих нацистами територіях і їх підпорядкування РПЦ. Зверніть увагу на повне підпорядкування Церкви державі та вимушене налагодження співпраці між Церквою та радянською владою і спецслужбами. Проаналізуйте посилення антирелігійної пропаганди із 1947 р. та хвилю повоєнних репресій проти духовенства. Проаналізуйте зовнішньополітичну діяльність РПЦ. Проаналізуйте спробу проведення у Москві Вселенського Собору у 1948 р. з метою присвоєння Московській патріархії титулу «Вселенської», визначте роль держави у даному процесі, його перебіг та наслідки.

Працюючи на **другим** питанням зверніть увагу на зміну суспільно-політичного становища в СРСР після смерті Й. Сталіна та початок «відлиги». Визначте вплив даних процесів на становище Церкви. Проаналізуйте посилення антицерковних заходів після 1958 р., визначивши їх наслідки. Зверніть увагу на вступ РПЦ у 1961 р. до Всесвітньої ради церков та проаналізуйте даний напрямок діяльності та вплив на нього радянської влади. Проаналізуйте становище духовної освіти в УРСР (Київська, Волинська, Одеська духовні семінарії). Визначте основні напрямки державно-церковної політики відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за діяльністю церкви» 1961 р. та її вплив на становище Церкви. Опишіть нову хвилю закриття храмів та монастирів та її наслідки для РПЦ в цілому і Українського екзархату зокрема. Зверніть увагу на зміну методів антицерковної діяльності в СРСР. У цьому питанні варто також розглянути проблему запровадження нової, радянської обрядовості. Проаналізуйте релігійність та релігійне життя населення в даний період. Зверніть увагу на діяльність опозиційних рухів в РПЦ, зокрема Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР, релігійно-філософських семінарів в Москві та Ленінграді, лист єпископа Полтавського Феодосія (Дикуну) до Л. Брежнєва 1977 р. тощо.

Відповідь на **третє** питання варто розпочати із характеристики політики «перебудови» та суспільно-політичних змін в СРСР викликаних нею. Переломним моментом для Церкви були підготовка та святкування 1000-ліття хрещення Русі 1988 р.

Однією із суспільно найвагоміших подій в ході святкування стало поширення в УРСР десятків тисяч примірників Біблії в перекладі митрополита Іларіона Огієнка. Охарактеризуйте позицію Київського екзархату РПЦ під час суспільно-політичних змін 1988–1990 рр. Охарактеризуйте українське питання на Архієрейському соборі 30–31 січня 1990 р. та утворення Української Православної Церкви. Зверніть увагу на розширення самостійності й самоуправління УПЦ в другій половині 1990 р. Проаналізуйте рішення Першого помісного православного Церковного Собору УПЦ 22–23 листопада 1990 р. Спробуйте дати відповідь на питання: розширення самостійності й самоуправління УПЦ в другій половині 1990 р. було реальним кроком до самостійності УПЦ чи спробою утримати її в складі РПЦ?

Готуючись до відповіді на **четверте питання** зверніть увагу, що ідея повернення в Україну УАПЦ проголошувалася ще у 1988 р. Проаналізуйте діяльність Ініціативного комітету з відродження УАПЦ утвореного на початку 1990 р. Чому були Комітету не вдавалося створити громади УАПЦ в Києві та Наддніпрянщині? Проаналізуйте звернення Комітету зачитане протоієреєм Володимиром Яремою після Літургії в Петропавлівському храмі м. Львова 19 серпня 1989 р. Зверніть увагу масовий характер переходів парафій до УАПЦ на Львівщині та забезпечення Церкви архієреями. Опишіть перебіг та значення єпархіальних соборів УАПЦ 1990 р., відродження діяльності братств. Проаналізуйте перший Помісний Собор УАПЦ 5–6 червня 1990 р., його рішення та значення. Зверніть увагу на обрання Собором предстоятелем УАПЦ патріарха Мстислава (Скрипника). Охарактеризуйте відносини УАПЦ із іншими конфесіями, громадськістю та державою у 1989–1990 рр.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Українська Церква на землях, що виявилися за межами УРСР після Другої світової війни.
3. Відзначення 1000-ліття Хрещення Русі.

Семінарське заняття № 10 (2 год.)

Тема: Українська греко-католицька церква у XIX–XX ст.

План

1. Становище Греко-католицької церкви у XIX – на поч. XX ст.
2. Становище УГКЦ в Польщі у міжвоєнний період
3. УГКЦ в роки Другої світової війни
4. Становище УГКЦ в УРСР (1946–1991)

Рекомендована література

1. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х –середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019.
2. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. 1993. Вип. I. С. 123–164.
3. Васьків А.Ю. Історія Української греко-католицької церкви: Текст лекції. Львів, 1999.
4. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
5. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992.
6. Дудар В. Українська греко-католицька церква в Східній Галичині у 20–30-х роках XX століття. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. 2014. Вип. 34. С. 59–63.
7. Жупник В. Греко-католицька церква в період 1944–1953 рр. у висвітленні сучасної української історіографії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 600–608.
8. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
9. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
10. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
11. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994.
12. Стасюк І.М. Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі (1946–1989 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2014. № 784. С. 224–230.
13. Субботін В. Передумови легалізації Греко-католицької церкви в УРУС на зламі 80–90-х років XX століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 643–652.
14. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. 2003. Вип. IV. С. 67–84.
15. Химка І–П. Греко-католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772–1918. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. 1993. Вип. I. С. 77–103.
16. Чубатий М. Українська Католицька Церква. Львів, 1992.

Методичні рекомендації

Відповідь на **перше питання** варто розпочати із розгляду скасування унії в Російській імперії у 1795 р. та включення Греко-католицької церкви до РПЦ, охарактеризувавши методи та наслідки такої діяльності. Проаналізуйте спроби відродження та наступні етапи ліквідації УГКЦ в Російській імперії протягом ХІХ ст. Визначте відмінні риси становища УГКЦ в Австрійській імперії. Коротко охарактеризуйте релігійну реформу Марії Терезії та Йосипа II і її наслідки для УГКЦ. Визначте роль греко-католицького духовенства у національному відродженні Західної України ХІХ ст. Простежте вплив революції 1848–1849 рр. на становище Греко-католицької церкви у Галичині. Висвітліть діяльність митрополита Григорія (Яхимовича). Охарактеризуйте становище ордену Чину Василя Великого та його реформи у кн. ХІХ ст. Зверніть увагу на зародження інших чернечих спільнот у кн. ХІХ ст. Особливу увагу приділіть Львівському собору 1891 р., охарактеризувавши його рішення та визначивши вплив на майбутнє становище церкви. Проаналізуйте діяльність митрополита Андрея (Шептицького) у зазначений період.

Відповідаючи на **друге питання** визначте основні тенденції релігійної політики Другої Речі Посполитої (1918–1939). Даний період в історії УГКЦ безпосередньо пов'язане із предстоятельством митрополита Андрея (Шептицького), тому охарактеризуйте його відношення до основних заходів польської влади та українських націоналістів. Проаналізуйте розвиток чернечих орденів та душпастирську опіку студентської молоді. Опишіть розвиток богословської освіти, зокрема діяльність відродженої 1922 р. Львівської духовної семінарії, заснованої 1921 р. Перемишльської духовної семінарії. Приділіть увагу діяльності Богословського наукового товариства та Українського католицького союзу. Зверніть увагу на новий напрямок діяльності УГКЦ – проведення суспільних акцій.

Готуючись до відповіді на **третє питання** визначте відношення радянської влади до УГКЦ після окупації Польщі (1939–1941) та вплив радянської окупації на соціальне служіння церкви (ліквідація Львівської духовної семінарії, Богословського наукового товариства, закриття видавництва). Зверніть увагу на початок репресій проти греко-католицького духовенства у 1941 р. Проаналізуйте спроби митрополита Андрея (Шептицького) використати умови окупації для поширення УГКЦ у 1939 р. (Львівський синод 1939 р.) та об'єднання церков у кінці 1941 – на початку 1942 років. Опишіть співпрацю УГКЦ із ОУН та УПА. Визначте ставлення до нацистської окупації та ставище церкви у 1941–1944 рр. Опишіть спроби митрополита Йосипа (Сліпого) налагодити контакти із радянською владою (делегатія на чолі із Климентієм Шептицьким до Москви 1944 р.). Проаналізуйте радянські репресії проти греко-католицького духовенства та ієрархів у 1944–1946 рр., зверніть увагу на арешт митрополита Йосипа (Сліпого). Проаналізуйте перебіг, результати та наслідки Львівського собору 1946 р. Зверніть увагу на реакцію рядового духовенства та парафіян на його рішення.

Відповідаючи на **четверте питання** зверніть увагу, що 1946–1988 рр. в історії УГКЦ відомий як катакомбний період, адже духовенство змушене було діяти

підпільно. Зверніть увагу на переслідування та арешти ієрархів та духовенства УГКЦ, які не визнали рішення Собору 1946 р., у тому числі арешти митрополита Йосипа (Сліпого) та його депортацію із СРСР і переселення до Ватикану. Охарактеризуйте участь УГКЦ у II Ватиканському соборі та боротьбу митрополита Йосипа (Сліпого) за проголошення патріархату. Опишіть проведення богослужінь в умовах підпілля та діяльність чернечих орденів і монастирів. Зверніть увагу на посилення переслідування УГКЦ в Галичині із жовтня 1968 р. Визначте зміни становища УГКЦ після впровадження політики перебудови в СРСР. Охарактеризуйте процес виходу парафій УГКЦ із підпілля в процесі підготовки святкування 1000-ліття хрещення Русі в СРСР. Варто зосередити увагу на чисельні багатолюдні публічні богослужіння 1988–1989 рр. та вимоги віруючих про відродження УГКЦ. 1 грудня 1989 р. М. Горбачов та папа Іван Павло II домовилися про встановлення дипломатичних відносин між СРСР та Ватиканом і легалізацію УГКЦ. Зверніть увагу, що реєстрація перших громад відбулася ще під час перебування М. Горбачова у Ватикані. Апогеєм відродження УГКЦ була передача 6 квітня 1990 р. Львівською міською Радою собору Святого Юра до УГКЦ та повернення 30 березня 1991 р. в Україну верховного архієпископа УГКЦ Мирослава (Любачівського).

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Греко-католицьке духовенство у національному відродженні ХІХ ст.
3. Митрополит А. Шептицький.
4. Патріарх Й. Сліпий.

Семінарське заняття № 11 (2 год.)

Тема: Протестантизм на українських землях

План

1. Протестантські рухи на українських землях у XVI–XVII ст.
2. Євангельські конфесії на українських землях у XIX–XX ст.
3. Месіансько-есхатологічні течії в Україні: адвентизм та свідки Єгови у XIX–XX ст.
4. Протестантизм в незалежній Україні

Рекомендована література

1. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: В 4-х т. Нью-Йорк: С. Бавид-Брук; К., 1990.
2. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
3. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992.
4. Зінко Ю.А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920–1930-ті рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2005. Вип. 31. С. 54–62.
5. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
6. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Т-во «Знання», КОО, 1999.
7. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
8. Карпов П. Поширення протестантизму в Україні: основні етапи становлення. *Релігія та Соціум*. № 2 (26), 2017. С. 141–147.
9. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994.
10. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. К.: «Поліс», 1996.
11. Форум 20. Двадцать лет религиозной свободы и активной миссии в постсоветском обществе. Итоги, проблемы, перспективы евангельских церквей. Материалы к дискуссиям / Ред.-сост. Михаил Черенков. К.: Дух и Литера, 2011.

Методичні рекомендації

Відповідь на **перше** питання варто розпочати із характеристики поширення конфесій раннього протестантизму: анабаптистів, гуситів, соцініанів (антитринітаріїв), лютеран, кальвіністів на Волині та в Закарпатті у XVI–XVII ст. Приділіть увагу розвитку протестантизму та охарактеризуйте поширення лютеранства та кальвінізму. Розгляньте основні ідеї даних рухів та визначте чому вони знаходили підтримку на українських землях. Характеризуючи ті або інші напрями протестантизму визначте серед яких соціальних категорій вони користувалися підтримкою, спробуйте відповісти чому так? Визначте вплив протестантизму на соціально-культурне життя. В цьому аспекті розгляньте переклад Святого Письма на тогочасну українську мову, зокрема Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Охарактеризуйте вплив реформація спричинила на діяльність братств. Визначте особливості братської реформації. Розглядаючи вплив реформації на православні братства варто охарактеризувати

релігійно-філософське вчення Стефана Зизанія. Зверніть увагу на фактичну ліквідацію класичних реформаційних рухів на українських землях в ході національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Готуючись до **другого питання** зверніть увагу, що нова хвиля протестантизму в Україні пов'язана із появою у XIX ст. баптизму, який поширювався тут поряд із меннонітством, євангелізмом, адвентизмом тощо. Визначте шляхи проникнення євангельських конфесій на українські землі у XIX ст. Охарактеризуйте діяльність пастора Йогана Бонекемпера та зародження штундизму в Україні. Варто звернути увагу на соціально-політичні і духовно-моральні передумови поширення баптизму на українських землях. Охарактеризуйте процес виникнення, організаційного об'єднання та основи віровчення євангельсько-баптистських громад. Окремо варто приділити увагу становищу євангельських християн-баптистів в період радянської влади в Україні, заборону діяльності у 1930 р. та репресії проти пасторів і вірних. Розгляньте також діяльність всеукраїнських з'їздів баптистів 1920-х років та їх рішення. Охарактеризуйте відродження діяльності євангельсько-баптистських громад після в середині 1940-х років та розкол у баптизмі 1960-х років і виникнення Ради церков ЄХБ. Простежте активізацію баптистського руху в Україні із 1970-х років. У цьому питанні варто також приділити увагу поширенню та основних віхам діяльності в Україні у зазначений період християн євангельської віри (п'ятидесятників).

Відповідаючи на **третьє питання** охарактеризуйте витоки та головні ідеї адвентистів сьомого дня та свідків Єгови. Опишіть процес реформування адвентизму, зокрема утворення Всесвітньої церкви адвентистів сьомого дня у 1844–1845 рр. Опишіть процес заснування адвентизму в Україні та його в роки більшовицької влади в Україні. Охарактеризуйте процес поширення свідків Єгови на Західній Україні у 1920–1930-ті роки. Зверніть увагу на методи місіонерської діяльності. Визначте вплив Другої світової війни на послідовників віровчення. Зверніть увагу на післявоєнні репресії в СРСР проти свідків Єгови. Висвітліть кримінальне переслідування 1944–1950 рр. та депортацію 1951 р. з України. Опишіть особливості діяльності свідків Єгови у підпіллі. Висвітліть початок легалізації релігійної течії у 1990 р.

Відповідаючи на **четверте питання** визначте основні напрями протестантизму поширені в незалежній Україні. Охарактеризуйте їх методи місіонерської діяльності. Визначте кількість прихильників протестантистських напрямів в Україні. Проаналізуйте особливості їхньої діяльності в Україні. Визначте їх підлеглисть, ієрархічну організацію в Україні.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Реформація та контрреформація в Європі у XVI–XVII ст.
3. Ранній протестантизм в Україні.

Семінарське заняття № 12 (2 год.)

Тема: Релігійне життя української діаспори

План

1. Православні церкви української діаспори у міжвоєнний період
2. Українська греко-католицька церква в діаспорі в міжвоєнний період
3. Православні церкви української діаспори в повоєнну добу
4. Українська греко-католицька церква в діаспорі в повоєнну добу

Рекомендована література

1. Васьків А.Ю. Історія Української греко-католицької церкви: Текст лекції. Львів, 1999.
2. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
3. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
4. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
5. Рощина Л.О., Романенко Н.М. Українська греко-католицька церква за кордоном (кін. XIX – кін. XX ст.). *Наука, релігія, суспільство*. 2008. № 3. С. 53–60.
6. Уткін О.І. Релігійні центри та організації української діаспори в країнах Заходу. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 45–54.
7. Щербяк Ю. Специфіка релігійно-церковного життя української діаспори на латиноамериканському континенті (друга половина XX ст.). URL: http://library.tneu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/%D0%A4%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%82%20%D0%95%D0%A3/%D0%9A%D0%94%D0%86%D0%94%D0%A3/%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%8F%D0%BA%20%D0%AE.%D0%90/specnavch.pdf

Методичні рекомендації

У *першому* питанні необхідно розглянути становище українських православних церков української діаспори у 1918–1939 рр. Розгляньте становище православних парафій Північної та Південної Америки, а також Крижевацьку єпархію. Визначте у яких держав Американського континенту проживало найбільше української діаспори, яка сформувала власну церкву. Варто розглянути міжконфесійні відносини православних українців із греко-католиками та православними росіянами. Проаналізуйте рух українських греко-католицьких громад у США та Канаді за перехід до Православної церкви та визначте чим він був зумовлений. Зверніть увагу на віча 1918 р. у Манітобі та Саскатуні і їхнє місце у формуванні українських церковних громад і братств. Висвітліть I церковно-народний з'їзд 1918 р., який започаткував існування Української Греко-Православної Церкви в Канаді (УГПЦ). Проаналізуйте процес становлення канонічної опіки над УГПЦ. Проаналізуйте роль єпископа Іоана (Теодоровича) у формуванні УАПЦ в діаспорі. Зверніть увагу на спроби єпископа Іоана (Теодоровича) налагодити відносини із Константинопольським патріархатом та

перехід у 1928 р. частини парафій УАПЦ під юрисдикцію Константинопольського патріарха і формування української православної єпархії у США. Проаналізуйте процес формування громад УАПЦ в Бразилії та роль Дмитра Сідлецького у цьому процесі. Визначте становище православних церков в діаспорі у зазначений період.

Готуючись до **другого питання** зверніть увагу, що переважна більшість українських греко-католиків у міжвоєнний період проживала у Канаді, США, Бразилії та Аргентині. Визначте підпорядкування парафій УГКЦ в діаспорі в даний період. Говорячи про становище УГКЦ в Канаді варто звернути увагу на духовний центр у Мондері. Проаналізуйте місце УГКЦ в справі освіти українських переселенців та збереження національної культури. Визначте особливості релігійного життя парафій УГКЦ в діаспорі в зазначений період, проаналізуйте релігійне та позабогослужбове життя.

Відповідаючи на **третє питання** визначте роль Другої світової війни у поширенні УАПЦ в еміграції. Зверніть увагу на початок еміграції представників УАПЦ в ході війни. Проаналізуйте організацію церковного життя в таборах переміщених осіб. Розгляньте діяльність та результати I 1944 р. та II 1946 р. архієрейських соборів УАПЦ поза Україною. Розгляньте заснування у 1946 р. Українського Православного Богословсько-Наукового інституту. Зверніть увагу на схвалення III Архієрейським собором 1947 р. злиття УГПЦ з УАПЦ та благословення єпископа Мстислава (Скрипника) очолити УГПЦ в Канаді. Простежте вплив ліквідації таборів переміщених осіб на становище парафій УАПЦ та процес їх заснування у Західній Європі. Проаналізуйте становище УГПЦ в Канаді у повоєнний час, приділивши особливу увагу діяльності митрополита Іларіона (Огієнка). Розкрийте процес переселення священників та єпископів УАПЦ із Західної Європи до США та формування і функціонування тут УПЦ у США. Також зверніть увагу на існування тут Української Православної Церкви в Америці в юрисдикції Вселенського патріарха. Зверніть увагу на налагодження частиною православних українців відносин із Вселенським патріархатом. Варто також висвітлити відносини Православної церкви із українськими національними центрами та молодіжними організаціями. Зверніть увагу на сучасне життя українських православних парафій закордоном.

У **четвертому питанні** варто розглянути структуру УГКЦ у повоєнний період в Західній Європі, Австралії, країнах Північної та Південної Америки. Визначте соціально-політичну базу, стан та проблеми даної конфесії. Зверніть увагу на соціальне служіння церкви, участь УГКЦ в Другому Ватиканському соборі. Проаналізуйте рух за піднесення архієпископа УГКЦ до статусу патріарха та його наслідки. Варто також розглянути діяльність УГКЦ у держав соціалістичного табору, зокрема Чехословаччині та Польщі. Розгляньте діяльність орденів василіан, студитів та салезіян в еміграції. Визначте місце УГКЦ в житті української діаспори та відродженні греко-католицької церкви в Україні. Зверніть увагу на декларацію Архієрейського собору УГКЦ 1980 р. про неканонічність так званого «Львівського собору» 1946 р. Зверніть увагу на сучасне життя українських греко-католицьких парафій закордоном.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Діяльність Володимира Стернюка.
3. Митрополит Іларіон (Огієнко).
4. Діяльність патріарха Мстислава (Скрипника) в еміграції.

Семінарське заняття № 13 (2 год.)

Тема: Церковне життя незалежної України

План

1. Православ'я в незалежній Україні
2. Об'єднавчий собор 2018 р. та автокефалія Православної Церкви України
3. Українська греко-католицька церква в незалежній Україні
4. Римо-католицька церква в незалежній Україні
5. Протестантизм та харизматичні церкви в незалежній Україні

Рекомендована література

1. Васьків А.Ю. Історія Української греко-католицької церкви: Текст лекції. Львів, 1999.
2. Грицина О. Етапи становлення державно-церковних відносин у незалежній Україні (1991-2011 роки). *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 5 (55). С. 320–333.
3. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Акта, 2013.
4. Історико-канонічна декларація «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква». URL: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/viewpage.php?page_id=27
5. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Т-во "Знання", КОО, 1999.
6. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Гол. редкол. А. Колодний. К.: Центр духовної культури, 1996–2005.
7. Киридон А.М. Томос про надання автокефалії Православній Церкві України: архітектоніка процесу. *Уманська старовина*. 2019. № 6.
8. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. К., 2019.
9. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017.
10. Оліцький В. Особливості регулювання функціонування релігійних організацій в Україні. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні і світі: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих учених (м. Суми, 17 травня 2019 р.)*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. С. 131–134.
11. Оліцький В. Становлення Української православної церкви Київського патріархату на Сумщині (перша половина 1990-х років). *Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей. Випуск 7*. Полтава: ПНУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 197–207.
12. Пашук А.І. Українська церква і незалежність України: Монографія. Львів, 2003.
13. Саган О.Н., Здіорук С.І. Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 48. С. 136–159.

14. Яремчук, С.С. Стан та мережа релігійної динаміки незалежної України. Грані. 2016. № 19 (9). С. 52–59.
15. Яроцький П.Л. Римо-католицизм в Україні: стан, тенденції розвитку. *Університетські записки*. 2008. № 2 (26). С. 396–401.

Методичні рекомендації

У **першому питанні** необхідно розглянути розвиток українського православ'я в незалежній Україні. Варто розглянути релігійну політику українських урядів та формування і розвиток трьох найбільших православних конфесій: УАПЦ, УПЦ МП та УПЦ КП. Розгляд даного питання необхідно розпочати із висвітлення Помісного Церковного Собору УПЦ 1–3 листопада 1991 р. та його рішення про автокефалію УПЦ. Аналізуючи розділення УПЦ зверніть увагу на вимогу Архієрейського Собору РПЦ до митрополита Філарета (Денисенка), у відповідь на прохання автокефалії, залишити місце предстоятеля та Харківський собор 1992 р. і його рішення. Висвітліть рішення Всеукраїнського Православного Об'єднавчого Собору 1992 р. та утворення УПЦ КП, внаслідок об'єднання УАПЦ та частини УПЦ на чолі із митрополитом Філаретом (Денисенком). Частина незгодних із рішеннями Собору у 1993 р. оголосила про утворення УАПЦ. Проаналізуйте розвиток трьох гілок українського православ'я та діяльність їх предстоятелів. Розгляньте процес передачі культових споруд релігійним громадам та відбудову храмів і монастирів в Україні. Проаналізуйте позиції цих конфесій в Україні, кількість парафій та віруючих, благодійну роботу, розвиток освіти, видавничої справи тощо. Зверніть увагу на питання церкви і майдану, позицію українських церков відносно російської агресії тощо. Приділіть увагу питанню міжконфесійних стосунків УАПЦ, УПЦ КП, УПЦ МП та УГКЦ у 1991–2018 роках. У цьому питанні зверніть увагу і на діяльність інших православних церков в Україні.

У **другому питанні** варто розглянути підготовку, проведення та рішення Об'єднавчого Собору 2018 р. Проаналізуйте процес переговорів із Вселенським патріархатом щодо автокефалії Православної Церкви України, діяльність екзархів Вселенського патріархату в Україні напередодні Об'єднавчого Собору. Проаналізуйте Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні. У цьому питанні варто розглянути становлення та розвиток ПЦУ та процес її визнання іншими помісними церквами. Приділіть увагу питанню міжконфесійних стосунків ПЦУ із УГКЦ та УПЦ МП. Розгляньте благодійну, видавничу діяльність, розвиток богословської освіти.

У **третьому питанні** розгляньте процес становлення УГКЦ. Проаналізуйте рішення Патріарших Соборів УГКЦ 1996 р., 1998 р. та 2002 р. Проаналізуйте єпархіальний поділ УГКЦ, визначте кількість парафій та віруючих, розвиток освіти, видавничої справи тощо. Розгляньте налагодження та розвиток монастирського життя та відродження чернечих орденів. Зверніть увагу на відродження святинь УГКЦ та перенесення її центру у 2005 р. до Києва. Проаналізуйте відносини УГКЦ із Ватиканом.

Розгляд **четвертого питання** варто розпочати із відновлення римо-католицького єпископату в Україні у 1991 р. Проаналізуйте процес становлення РКЦ в Україні, її

адміністративний поділ, налагодження чернечого життя. Визначте позиції РКЦ в сучасному релігійному житті України. Зверніть увагу на богословську освіту, видавничі та соціальні програми. У цьому питанні варто розглянути налагодження дипломатичних відносин Ватикану та України, візит папи Івана-Павла II в Україну у 2001 р.

У **п'ятому** питанні розгляньте відродження протестантизму в Україні. Проаналізуйте структуру протестантських та харизматичних церков, їх адміністративний поділ, методи місіонерської діяльності, релігійно-просвітницьку, морально-виховну роботу тощо. Розгляньте діяльність різноманітних духовних центрів. Варто розглянути становлення та діяльність лютеран, християн-баптистів, християн віри євангельської (п'ятидесятників), «Свідків Єгови», адвентистів сьомого дня, реформатів, Церкви повного Євангелія, Церкви Ісуса Христа святих останніх днів – мормонів, Новоапостольської церкви тощо.

Самостійна робота

1. Підготувати анотацію до однієї із наукових статей за темою семінарського заняття.
2. Патріарх Димитрій (Ярема).
3. Патріарх Філарет (Денисенко).
4. Митрополит Любомир (Гузар).
5. Митрополит Володимир (Сабодан).
6. Церква і Революція гідності.
7. Митрополит Епіфаній (Думенко).

6. ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Витоки християнства
2. Історія походження Біблії та канонізації її книг. Структура Біблія.
3. Богословсько-теологічна концепція виникнення Христової Церкви.
4. Поширення і організаційне оформлення християнства
5. Значення Вселенських соборів християнства у формуванні системи його віровчення та культу.
6. Древні східні церкви.
7. Історичні передумови розколу християнства на католицизм і православ'я. Причини та наслідки великої схизми.
8. Особливості віровчення, культу та церковної організації католицизму.
9. Апостольська проповідь Андрія Первозванного
10. Поширення християнства у Криму та Північному Причорномор'ї
11. Поширення християнства серед слов'ян
12. Поширення християнства на Русі у середині IX – середині X ст.
13. Історичні передумови та причини запровадження християнства, хрещення Русі.
14. Помісне право та соборноправність київського православ'я.
15. Монастирське та чернече життя Русі.
16. Преподобні Антоній та Феодосій Печерські.
17. Митрополит Іларіон.
18. Церква в Галицько-Волинській державі
19. Спроби запровадження церковної унії в Галицько-Волинському князівстві у XIII ст.
20. Становище православної церкви під час монгольської навали та в Золотій Орді
21. Перенесення митрополичого осідку київських митрополитів на Схід
22. Православна церква у Великому князівстві Литовському
23. Відокремлення Московської митрополії
24. Берестейська церковна унія та становлення уніатської митрополії
25. Історія уніатства та його церковної організації на Правобережній Україні у XVII–XVIII ст.
26. Відновлення ієрархічного устрою Київської митрополії
27. Митрополит Петро Могила та його доба
28. Становище Православної церкви у Гетьманщині (1648–1684 рр.)
29. Підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Українське православ'я в складі Російської церкви (1686 – кн. XVIII ст.)
30. Православна церква на Запорозжжі
31. Місце українців у реформуванні Російської Православної Церкви XVIII ст.
32. Становище церкви на Слобожанщині у XVII–XVIII ст.
33. Становище церкви на Правобережжі у XVII–XVIII ст.
34. Українське православ'я під владою Російської Православної Церкви у XIX – на поч. XX ст.
35. Православна церква в роки української революції (1917–1921)

36. Українізація церковного життя 1919–1921 рр.
37. Проголошення автокефалії та діяльність УАПЦ (1921–1930)
38. Більшовицькі репресії 1920–1930-х рр. проти Церкви в Україні
39. Відродження УАПЦ під час Другої світової війни
40. Автономна церква в Україні в роки Другої світової війни
41. Відновлення РПЦ в СРСР та її діяльність в роки пізнього сталінізму
42. Церковна політика більшовиків в періоди «відлиги» та «кризи радянської системи»
43. Зміна державної політики щодо Церкви в період «перебудови».
44. Відновлення УАПЦ
45. Становище Греко-католицької церкви у XIX – на поч. XX ст.
46. Становище УГКЦ в Польщі у міжвоєнний період
47. УГКЦ в роки Другої світової війни
48. Становище УГКЦ в УРСР (1946–1991)
49. Протестантські рухи на українських землях у XVI–XVII ст.
50. Євангельські конфесії на українських землях у XIX–XX ст.
51. Протестантизм в незалежній Україні
52. Православні церкви української діаспори у міжвоєнний період
53. Українська греко-католицька церква в діаспорі в XX ст.
54. Православні церкви української діаспори в повоєнну добу
55. Православ'я в незалежній Україні
56. Рух за автокефалію Української церкви у першій половині 1990-х рр.
57. Автокефалія Православної Церкви України
58. Українська греко-католицька церква в незалежній Україні
59. Римо-католицька церква в незалежній Україні
60. Протестантизм в незалежній Україні

В'ячеслав Оліцький

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
ІЗ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ»

Комп'ютерний набір В.О. Оліцький

Комп'ютерна верстка В.О. Оліцький